

4 MIDDLE RANGE IN OPTIMA FORMA

ERIK DE BAKKER

INLEIDING

Mest en Macht is geen voorbeeld van een studie waarin veel *grand theory* wordt bedreven. Integendeel, in zijn keuze voor de *middle range theory* van het neo-corporatisme creëert Jaap Frouws juist een zekere afstand tot *grand theory*. Hij lijkt ook weinig behoefte te hebben diep in te gaan op 'staats theorieën of de grondleggende sociale theorieën over de aard van sociaal handelen en sociale systemen, die algemeen en abstract van aard zijn.' (Frouws 1994:2) Hij behandelt weliswaar een aantal algemene concepten van de structuratietheorie van Giddens, maar vooral met het oogmerk deze concepten concreet te kunnen invullen met de aan de empirie nauw gerelateerde theorie van het neo-corporatisme. Met betrekking tot de waarheidswaarde van de gebruikte theorie vindt hij er ook geen doekjes om. *Middle range* theorieën, aldus de auteur, kenmerken zich altijd door een beperkte duurzaamheid. Ze dienen 'immers om een bepaalde werkelijkheid in een bepaalde historische periode te duiden en te interpreteren. Veranderen empirie en historische context ingrijpend, dan zullen dergelijke paradigma's over het algemeen aan verklarende waarde inboeten en door andere worden vervangen.' (Frouws 1994:2). Zijn gebruik van de *middle range theory* van het neo-corporatisme dient 'ter karakterisering van specifieke, empirisch analyseerbare systemen van belangenarticulatie en beleidsformatie.' (Frouws 1994:29). De theorie in dit proefschrift kan dus worden gezien als een tijds- en plaatsgebonden gereedschap met een beperkte levensduur.

Nu bekruipt me een gevoel van onbehagen als ik in een academische studie kennis neem van pragmatische *middle range* benaderingen waarbij al bij voorbaat wordt gewezen op de beperkte reikwijdte van de gebruikte theorie, zeker als in zo een studie een actueel sociaal probleem centraal staat. Niet zelden wordt een dergelijke methodische bescheidenheid benut om diepergaande theoretische of filosofische vragen te kunnen omzeilen. Het gevolg is een instrumentele sociologie die praktische en nuttige kennis aanlevert, maar die zich niet of in minder mate bezighoudt met kritische reflectie over het geheel. In beleidstoegepast onderzoek kan ik een dergelijke houding begrijpen, maar in academisch of universitair onderzoek acht ik een dergelijke opstelling gemakzuchtig en gevaarlijk, vooral vanwege het toenemende derde geldstroomonderzoek op universiteiten. De kans bestaat dat de academische sociologie een cynische *business* wordt omdat er van twee wallen wordt gegeten. Enerzijds beroept men zich op de intellectuele status die is verbonden met de nuttiging van het kritische gras op de universitaire wal, anderzijds graast men gretig mee op de wal van contractonderzoek waarbij kritiek wordt ingeslikt of herkauwt tot verteerbare brokken.

Het bovenstaande gevoel van onbehagen heb ik ooit gepoogd te onderbouwen in een artikel dat echter nooit is gepubliceerd. Ik sprak in dit stuk over *Middle Of the Road*-onderzoek met een theoretisch middenniveau: risicoloos onderzoek voor een pragmatisch georiënteerd publiek. Het stuk, dat niet alleen inging op cynisme in empirisch onderzoek maar ook op sociologisch cynisme in *grand theory*, leidde tot veel discussie in de redactie van *Recht der Werkelijkheid* (het Nederlandstalige tijdschrift van de rechtssociologie en – antropologie). Achteraf bleek mijn artikel over *Middle Of the Road*-onderzoek (ofwel: MOR-onderzoek) een eerste stap naar een dissertatie waarin uitvoerig aandacht aan cynisme zou worden besteed. Bij de afronding speelde ook de ‘middle range theoreticus’ Frouws een belangrijke rol.

In deze bijdrage wil ik ingaan op de volgende vraag:

In hoeverre is de middle range benadering in Mest en Macht een vorm van cynische of opportunistische sociologie te noemen?

Voor de beantwoording van deze vraag neem ik de lezer eerst mee terug in de tijd, naar mijn stuk van acht jaar geleden waarin ik als beginnend aio hemelbestormend ten strijde voer tegen MOR-onderzoek en sociologisch cynisme. ‘Wiens subsidiestromen men verteert, diens probleemvisies men inhaleert.’ Vervolgens ga ik kort in op de discussie hierover en hoe dit leidde naar een proefschrift over wantrouwen en cynisme onder aspergetelers. Ten slotte komt aan de orde hoe het staat met het sociologisch cynisme in *Mest en Macht*.

SOCIOLOGISCHE VOLWASSENHEID: MOR-ONDERZOEK

Hoewel de klassieke studies van bijvoorbeeld Marx, Durkheim en Weber weinig eenduidig zijn in hun eindoordeel over de samenleving, weerspiegelen ze wel een gemeenschappelijke oerervaring die de sociologie in haar jonge dagen nog eigen was. Hun beschrijvingen en analyses van moderne, industriële ontwikkelingsprocessen vertonen nog alle kenmerken van een wetenschappelijke zoektocht naar de zin en betekenis die hierin besloten zou kunnen liggen. Verbonden als ze waren met de gedachten van de Verlichting, gaven zij een belangwekkend, ‘sociologisch’ commentaar op de filosofische stelling dat de mens door (het gebruik van) zijn verstandelijk vermogen in staat is uit zijn onmondigheid te treden (Kant 1992:59). Alledrie formuleerden ze een antwoord op de problemen en vragen van hun tijd: of het nu de ketenen betreft waarvan het proletariaat zich in de toekomst te bevrijden heeft (Marx), de corporatistische beroepsgroepen die noodzakelijk zouden zijn voor de bestrijding van maatschappelijke anomie (Durkheim), dan wel de existentiële keuzen die ieder modern mens zal moeten maken in een onttoverde en gerationaliseerde wereld (Weber). Hun wetenschappelijke visies droegen een belangrijk visionair element met zich mee en hadden elk een eigen karakter: optimistisch, nostalgisch of pessimistisch. Kortom, uit het werk van de klassiekers blijkt hoezeer het ontstaan van de sociologie verbonden is geweest met maatschappelijke vraagstukken van zingeving.

Vandaag de dag, nu een reusachtig professioneel leger van sociaal-wetenschappelijke onderzoekers is geïnvolveerd in talloze beleidskwesties, lijkt de relatie tussen sociologie en maatschappelijke zin(geving) van weinig actuele betekenis te zijn. Sociaal-wetenschappelijke onderzoekers stellen zich vanuit hun beroep en specialisatie

meestal bescheiden op wanneer hun gevraagd wordt naar de zin van het maatschappelijk geheel. Liever onthoudt men zich van ‘zinvol-gekleurde’ interpretaties omdat men zich wil houden bij de feiten die men kent. De ware professional zal doorverwijzen naar filosofen of theoretici die op dit terrein specialist zijn.

SOCIAL ENGINEERING: OPKOMST EN KRITIEK

Met de opkomst van de naoorlogse verzorgingsstaat groeide de politieke belangstelling voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek dat gericht was op toepassing. Tal van onderzoekers werden ingeschakeld om sociale ontwikkelingen in kaart te brengen. Beleidmakers hadden behoefte aan objectieve empirische informatie en de sociologie werd ondertussen als volwassen genoeg beschouwd om deze taak naar behoren te kunnen vervullen. De gedachte van *social engineering* deed opgeld. Er ontstond een professionele droom waar vele sociale wetenschappers zich goed in konden vinden: neutrale, ongekleurde kennis verschaffen over allerlei maatschappelijke problemen en op deze wijze zelfs een objectieve bijdrage leveren aan vooruitgang en inzicht. Dit alles plus een aardig bezoldigde carrière in het verschiep – wie wil zoiets niet?

Op het eind van de jaren vijftig werd deze professionele droom in de Verenigde Staten hardhandig verstoord door C. Wright Mills, een socioloog die de ontwikkeling van de na-oorlogse sociologie scherp bekritiseerde. Met veel ‘sociologische verbeeldingskracht’ haalde hij onder meer uit naar het bureaucratische ethos van het ‘geabstraheerde empirisme’ dat naar zijn inzien wezenlijke vragen over macht en legitimiteit uit de weg gaat. Het zogenaamde empirisch onderzoek dat uitgaat van de ‘objectieve’ feiten hanteert volgens hem een naïeve, sciëntistische wetenschapsfilosofie die de werkelijkheid alleen maar versmald en onkritisch kan weergeven (Mills 1970). Eigen aan deze filosofie is bijvoorbeeld de ontoetsbare assumptie dat alle sociale wetenschappers bouwstenen van kennis aandragen die uiteindelijk, misschien pas in een verre toekomst, zullen uitmonden in een afgerond bouwwerk van objectief inzicht waarmee maatschappelijke problemen rationeel kunnen worden opgelost. Deze overtuiging, gepaard gaande met een overdosis aan onderzoeksenergie, was volgens Mills verhullend en zelfs gevaarlijk. Hij pleitte daarentegen voor een sociologie die creatief durft over te springen van het biografische naar het maatschappelijke; een sociologie die uitgaat van het individuele onbehagen en die zich als taak stelt de sociale structuren waarin individuen (en samenlevingen) gevangen zitten, kritisch te beschrijven.¹

De sociologische kritiek op de sociale wetenschappen die door Mills gestalte werd gegeven, vond in 1970 een voorlopig hoogtepunt in *De naderende crisis van de westerse sociologie* van Alvin W. Gouldner. In dit werk wordt beschreven hoe de academische sociologie is uitgemond in een delta van kennis die in hoge mate is gekleurd door een utilitaire cultuur. Utilitaire kennis die verre, zeer verre van neutraal is. Aan de westerse sociologie ligt volgens Gouldner een nuttigheidsdenken ten grondslag dat karakteristiek is voor de dagelijkse cultuur van de opkomende middenklasse-maatschappij. Wat geen nut heeft of niet werkt, heeft weinig maatschappelijke gebruikswaarde en dient zich te verantwoorden (zie vooral het derde hoofdstuk in Gouldner 1985). Bovendien beschrijft Gouldner hoe de (academische)

sociologie een 'enge' wetenschap is geworden die de economische veronderstellingen als gegeven beschouwd. Zij licht als het ware de economie uit de sociale wereld en 'wenst of verwacht het probleem van de sociale orde op te lossen onder elke combinatie van economische veronderstellingen of omstandigheden.' (Gouldner 1985:121) Onder deze uitgangspunten ontstond een professionele sociologie, methodisch-vakkundig opgeleid, die zich een nuttige onderzoekstaak toemat bij het oplossen van administratieve problemen van de verzorgingsstaat. Het empirisch onderzoek dat hierop aansloot ging volgens Gouldner samen met de vorming van middenniveautheorieën die zich kenmerken door weinig tot geen historische interesse: 'De middenniveautheorie probeert de sociale wereld op een beperkte manier in kaart te brengen en vindt ook dat dit zo gedaan moet worden – gebied per gebied, sector per sector.' (Gouldner 1985:112) Het gebrek aan *daadwerkelijke* historische interesse bij dit soort theorieën, is niet zozeer te wijten aan een slecht geheugen of de luiheid van de onderzoeker maar is veeleer het gevolg van de (historische) integratie van de sociologie in de moderne verzorgingsstaat. In navolging van Mills stelde Gouldner een reflexieve sociologiebeoefening voor die zich (weer) bewust is van haar historische afkomst en die in staat zal zijn een fundamenteel-kritische bijdrage te leveren aan de sociale gang van zaken. De naderende crisis van de westerse sociologie, aldus Gouldner, kan door haarzelf overwonnen worden.

DE CRISIS KWAM... EN DE CRISIS GING

De maatschappelijke en wetenschapsfilosofische debatten in de jaren zeventig creëerden een academisch klimaat waarin conflict en politiek engagement tot de orde van de dag hoorde. Op de universiteiten werd links en rechts tot op het bot gestreden om de intellectuele hegemonie. Anno 1997, meer dan vijftientig jaar na Gouldners aankondiging van de crisis, kunnen we echter stellen dat de sociologie haar grondslagencrisis te boven is, zij het op geheel andere wijze dan hij en Mills zich in hun hoop hadden voorgesteld. Zonder in details te willen treden zou ik de huidige periode van sociaal-wetenschappelijk onderzoek en de daarbij behorende empirische onderzoeksprogramma's, willen typeren als berustend en gematigd. Felle paradigma-debatten of radicale maatschappijvisies zijn ver te zoeken² of vinden plaats in een daarvoor ingericht en nauw afgebakend circuit voor de 'theoretisch geïnteresseerden'. Pragmatisch ingestelde professionals zijn zelfs zo wijs geworden om de waarde van dergelijke academisch debatten te waarderen: bij lastige filosofische vragen vormen ze een mooie mogelijkheid tot verwijzing en het toont eens te meer aan dat specialisatie onvermijdelijk is. Bij de 'harde' positivistische methodologen is de overtuiging doorgebroken dat kwalitatieve methoden een nuttige, explorerende taak kunnen vervullen in empirisch onderzoek.³ Van de andere kant zijn de meer kwalitatieve, interpretatieve onderzoeksstromingen zo wijs geworden het kruit van hun politiek engagement – als dat er nog is – niet te snel te verschieten. De kritiek op al te harde, kwantitatieve gegevens is tegenwoordig verstandig en genuanceerd. In elke methode schuilt tenslotte wel een waarheid en wetenschappelijk gezien heeft elke waarheid recht van bestaan. Kortom, in de jaren negentig lijkt binnen de sociale wetenschappen een situatie van *paradigmatische pacificatie* te zijn opgetreden. Verder is het vooral uitkijken dat de geldkraan waarvan men afhankelijk is, niet onverwacht wordt

dichtgedraaid. Carrières, vooral die in de dop, zijn meer breekbaar dan vroeger. Je wetenschappelijke nuttigheid aantonen voor de maatschappij is eens te meer belangrijk geworden; wie dat niet snapt, is nog weinig volwassen.

MOR-ONDERZOEK: RISICOMIJDING

In deze tijd van sociologische voorzichtigheid is bij empirisch onderzoek weinig plaats voor grote theorieën en radicale beweringen. Bescheidenheid is een verstandig goed: wees voorzichtig met uitspraken die niet zijn hard te maken en laat deze liever achterwege. Er is veel Middle Of the Road-onderzoek – ofte wel: MOR-onderzoek – met een theoretisch middenniveau: risicoloos onderzoek voor een pragmatisch georiënteerd publiek.⁴ De empirische analyses die hier worden afgespeeld, de keuze van de problemen en de richting van de oplossingen, klinken onderhand herkenbaar en vertrouwd. Met de term MOR-onderzoek wil ik een professionele, risicomijdende houding aanduiden, maar ook een realistisch bewustzijn. Een bewustzijn dat maar al te goed weet heeft van het onderzoekslifj waaraan het nu eenmaal vastzit.

Bij MOR-onderzoek worden risico's verstandig gemeden. Een algemeen geldende levensregel is dat het opzoeken van posities die zo min mogelijk gevaar opleveren, goed is voor het eigen zelfbehoud. Bij het verrichten van wetenschappelijk onderzoek is dat niet anders. Sociale wetenschappers die vanuit hun beroep verantwoordelijk zijn voor het leveren van objectieve kennis die maatschappelijk en beleidsmatig gewogen zal worden, hebben te maken met allerlei pragmatische verwachtingen van buitenaf. Het zoeken naar een veilige en vaste positie die zowel rekening houdt met deze externe verwachtingen als met het eigen vege lijf, is een klus die realiteitsbesef vergt. Vooral diegenen die zich bewegen (en moeten overleven) op het terrein van toepasbaar beleidsonderzoek, weten dat als geen ander. In het geval dat de betrokken wetenschapper nog enkele kritische noten aan het geheel wil toevoegen, is zelfs een hoge mate van *Fingerspitzengefühl* vereist. De marge voor kritische noten is politiek afhankelijk en wisselend van omvang. Wil men met sociaal-wetenschappelijk onderzoek invloed uitoefenen op politiek beleid en een wetenschappelijke carrière niet roekeloos op het spel zetten, dan is het zaak deze marge niet uit het oog te verliezen.

Dit is niet zonder gevolgen voor de 'waarheid' van wetenschappelijke kennis. Wanneer bij beleidsgeoriënteerd onderzoek wordt gesproken over de sociale feiten, over objectieve analyse en de maatschappelijke relevantie, krijgt een beetje wetenschapsfilosoof al snel de kriebels. Wat hier als waarheid of als objectiviteit wordt opgediend, is dikwijls een tussenpositie – vaak en niet zonder toeval: een middenpositie – binnen gegeven maatschappelijke belangenposities op basis van 'verengde' feiten die volgens bepaalde wetenschappelijke spelregels door een methodologische trechter zijn gegaan (Kunneman 1986). Wanneer het geheel van maatschappelijke belangenposities of machtsverhoudingen verschuift, schuift de waarheid van objectieve kennis bijgevolg mee. Het doet er hier even niet toe of dergelijke 'waarheidspolitieke' posities ethisch te verdedigen zijn of dat ze de beste handelwijze vormen gezien de omstandigheden waarin men zich als sociale wetenschapper bevindt. Waar het mij om gaat is dat waarheid en opportuniteit elkaar zeker niet uitsluiten en een *waardevolle* relatie met elkaar kunnen hebben.

DE REALITEIT VAN MOR

MOR-onderzoek is onderzoek waarin de sociale werkelijkheid is opgedeeld in diverse sectoren die afzonderlijk in kaart dienen te worden gebracht en waarin (verdergaande) theoretische vragen worden vermeden of doorgeschoven naar andere kennisspecialismen. Binnen deze vorm van sociologische professionaliteit, die zich kenmerkt door een theoretisch middenniveau en een a-historische benadering, past een pragmatische houding die instinctief zoekt naar een veilige positie binnen het bestaande maatschappelijk krachtenveld. Vooral bij beleidsgericht onderzoek worden door de professional tussenposities (of middenposities) ingenomen waaruit geen politiek engagement maar vooral politieke behoedzaamheid blijkt. Objectiviteit krijgt bij MOR-onderzoek onvermijdelijk een opportuun karakter: deze blijkt immers afhankelijk van het sociale krachtenveld waarbinnen gewerkt moet worden.

Bij louter MOR-onderzoek verstart de sociologie tot een reeks van gespecialiseerde, a-historische kennisfabrieken die bedreven zijn in het produceren van afgeronde informatiestukken zonder dat nog serieus gepoogd wordt een theoretische samenhang te vinden in het geheel van informatie. De empirisch georiënteerde sociologie is – empirisch beschouwd – niet louter MOR-onderzoek, vroeger niet en tegenwoordig niet. Empirisch studies bevatten regelmatig reflexieve momenten waarin het besef van MOR doorklinkt en bovendien bestaat er ook een traditie van historisch georiënteerd onderzoek binnen de sociale wetenschappen. Dit neemt niet weg dat de realiteit van MOR, de druk om als empirisch onderzoeker het midden van de weg op te zoeken, alom bekend is (geworden) en de laatste tien jaar in kracht is toegenomen.

THEORETISCHE INSPIRATIE: PETER SLOTERDIJK

Het bovenstaande betoog, geschreven in 1997, was geïnspireerd door Peter Sloterdijks filosofische cultuurkritiek in zijn *Kritiek van de cynische rede* (1992). Hij beschrijft cynisme als een onvermijdelijke culturele eigenschap van moderne samenlevingen. Het moderne cynisme kenmerkt zich volgens hem niet door luidruchtigheid maar vooral door zwijgzaamheid. Het houdt zich stil. Het is een gedragsmodus van (over)leven die diffuse en anonieme vormen heeft aangenomen.

‘De moderne massa-cynicus verliest zijn individuele vinnigheid en doet afstand van het risico van openbaar vertoon. Hij heeft er sinds lang voor bedankt op te vallen als zonderling en door anderen bespot te worden. (...) Instinctief beschouwt hij zijn levenswijze niet meer als iets dat te maken heeft met boosaardigheid, maar als onderdeel van een collectieve realistische terneergeslagen visie.’ (Sloterdijk 1992:35-36)

Sloterdijk stelt dat cynisme zich kenmerkt door een bewustzijn dat reeds kennis heeft genomen van kritische tegenargumenten. Daarmee bedoelt hij dat we dingen doen, waarvan we *weten* dat ze eigenlijk niet kloppen. Morele afkeuring van anderen wordt vervolgens geneutraliseerd of afgeweerd met geraffineerde argumentatie- en gedragsstrategieën. Modern cynisme is een bewustzijn of een psychologische gesteldheid waarin als het ware een buffer zit ingebouwd tegen rationele kritiek. Een simpel voorbeeld: ‘Als ik het niet doe, doet een ander het wel – en nog slechter.’ Als

modern sociaal-cultureel fenomeen is cynisme derhalve te definiëren als ‘het *verlichte verkeerde bewustzijn*’ (Sloterdijk 1992:37 e.v.)

Volgens Sloterdijk is cynisme direct verbonden met het rationaliseringsproces van de Verlichting. De meest bekende omschrijving van het rationalisme als verlichtingsproject is nog altijd van Immanuel Kant: ‘*Verlichting* is het uitreden van de mens uit de onmondigheid die hij aan zichzelf te wijten heeft’(1992:59). In deze oproep tot zelf nadenken en het bedienen van het eigen verstand, schuilt een zekere afkeer van gezagskennis. Het rationaliseringsproces is te beschouwen als een geschiedenis van ontmaskeringen (van de religie, van de publieke moraal, van de economische verhoudingen etc.) waarin op de duur alles verdacht is geworden en onderwerp van kritische reflexiviteit. De overgang van een ‘redelijke’ rede naar een ‘ongeremde realistische’ rede moet niet worden gezien als een breuk, maar als de ontplooiing van een weg die vanaf het begin af aan in de Verlichtingsrede aanwezig was. Deze weg karakteriseert zich onder meer door een collectieve training in wantrouwen. Niets is wat het op het eerste gezicht lijkt te zijn. De hedendaagse cynische cultuur, zo zou men kunnen zeggen, is de duistere medaillezijde van ‘*reflexive modernisation*’ (Beck *et al.* 2000).

Mijn verhaal over MOR-onderzoek was een poging om het gedachtegoed van Sloterdijk te vertalen naar de praktijk van sociaal-empirisch onderzoek. Ook sociologisch cynisme in *grand theory* werd in het stuk aan de orde gesteld. *Zorg en staat* van Abram de Swaan (1989) werd hier als voorbeeld genomen van een systeemtheorie met een cynische inslag. In deze studie over de ontwikkeling van verzorgingsstaten worden zaken zoals legitimiteit, rechtvaardigheid en waarheid namelijk gedacht in termen van praktisch-werkzame functies in een groter systeem. Dergelijke theorieën bezitten een machtig potentieel voor cynisme (zie ook Sloterdijk 1992:59). Ik formuleerde het toendertijd als volgt:

Een theorie die zich toelegt op het begrijpen van civilisatieprocessen en die concludeert dat illusies, onware overtuigen en valse verwachtingen, een historische gangmaker waren voor zich uiteenvouwende verzorgingsarrangementen van collectieve aard, bevindt zich reeds in een zone van cynische schemer. Wanneer dergelijke sociologische beschouwingen historische continuïteit als uitgangspunt hebben en bovendien grootschalig zijn in plaats en tijd – wat bij De Swaan ontegenzeggelijk zo is – staat men op de drempel van cynisch beheersingsdenken op lange termijn. (...) Het interveniëren van de overheid in de maatschappij om sociale onrechtvaardigheden op een legitieme wijze recht te trekken, blijkt in een groter historisch verband onzichtbaar te worden gestuurd door allerlei groepsbelangen in combinatie met valse verwachtingen. De rest is romantiek. De veronderstelling dat wij mensen het proces van civilisatie zouden kunnen beïnvloeden, is in *Zorg en de staat* een Verlichtingsgedachte die nog slechts als een verre schim op de achtergrond danst.

Terwijl ik in mijn naïviteit meende een betoog te hebben geschreven dat uitnodigde tot verder nadenken en een zekere zelfironie, bleek dat voor anderen niet zo te zijn. Een aantal rechtssociologen was *not amused* en er volgde een discussie die denk ik achteraf meer duidelijk maakte over academische MOR-mentaliteit dan mijn stuk zelf ooit heeft gedaan.

DISCUSSIE EN REACTIE

Omdat men er binnen de redactie van *Recht der Werkelijkheid* niet uitkwam of dit stuk (en een stuk van een andere auteur) zich leende voor publicatie, werd op 29 januari 1998 een open redactievergadering belegd waarin de stukken zouden worden bediscussieerd. De redactie wilde hiermee 'een bredere discussie uitlokken en een gelegenheid scheppen voor uitvoerige reacties van de redactie, de auteurs en andere belangstellenden.' Mijn artikel stond die dag als eerste op de agenda. De zaal was bevolkt met circa dertig rechtssociologische wetenschappers waarvan ik de meesten niet of nauwelijke kende. Professor André Hoekema mocht de discussie openen en formuleerde – op rustige wijze – enkele punten van kritiek. Mijn antwoord aan hem werd na enkele zinnen onderbroken door een ouder redactielid met grijze baard die zich hoogst verontwaardigd uitliet over mijn cynisme-analyse. Hij werd bijgevallen door een vrouwelijk redactielid naast hem die ook van mening was dat het nergens op was gebaseerd. Wat van mijn stuk gebracht probeerde ik hierop in te gaan, maar werd al snel opnieuw onderbroken door de grijs bebaarde man die me toevoegde dat 'iedereen wel eens een boekje leest', daarbij een van zijn armen in een wanhoopsgebaar naar boven werpend. De toon voor de discussie was gezet. Wat volgde was een even verwarrend als heftig debat dat ik weliswaar niet had willen missen, maar waarbij ik achteraf liever alleen maar toeschouwer was geweest.

FREISCHWEBENDE INTELLIGENZ?

Wat mij tijdens deze 'discussiemiddag' frappeerde waren de heftige emoties die het stuk bij sommigen blijkbaar had opgeroepen. Een ander redactielid zei hierover nadien dat ik in zekere zin moest kunnen begrijpen dat sommige leden zo fel reageerden omdat mijn stuk als kwetsend was ervaren. In retrospectief denk ik niet dat ik een kwetsend stuk heb geschreven, maar wel dat ik een gevoelig onderwerp heb aangesneden. In het artikel wordt het emancipatoire gehalte van de geïnstitutionaliseerde sociologie ter discussie gesteld. In dit verband wordt de vraag opgeworpen in hoeverre het uitgangspunt van een zuivere wetenschapsbeoefening in dienst van de waarheid nog reëel is. Net zoals Gouldner zie ik sociologen onderhevig aan soortgelijke sociale processen zoals die voorkomen bij de mensen die door hen beroepsmatig onderzocht worden. Sociale wetenschappers met een academische status kunnen echter als door een adder gebeten reageren als de inhoud van hun vak wordt verbonden met de platvloerse invloed van macht en geld. Blijkbaar wringt dit met een zelfbeeld waarin men zichzelf ziet als een beroepsgroep die tegen dergelijke invloeden bestand is. Misschien ziet men zich nog immer als de belichaming van een vrije 'ongebonden intelligentie'. Deze *freischwebende Intelligenz* wordt in het stuk betwijfeld. De socioloog is steeds vaker werkzaam in een gespecialiseerde onderzoeksfabriek die zijn maatschappelijk nut en economische waarde moet bewijzen (vgl. Gouldner 1985) en waarbij alle neuzen doelgericht dezelfde kant op wijzen. Voor het niet primair doelgericht nadenken en discussiëren over maatschappelijke kwesties is steeds minder gelegenheid. Dit komt mijns inziens mede door een cultuur van toenemende voorzichtigheid, voortschrijdend politiek ongelooft, zelfcensuur en cynische berusting. Het was mijn doel de werking en een aantal effecten van deze cultuur meer helder voor ogen te krijgen.

Het was niet zo dat ik mij met mijn verhaal over MOR-onderzoek moreel wilde verheffen boven anderen – wat door sommigen werd gesuggereerd. Het geval wil dat het artikel mede was ingegeven door mijn eigen ervaringen met beleidstoegepast onderzoek. Ik ondervroeg in feite ook mezelf. Dat had wellicht beter in het stuk tot uitdrukking kunnen worden gebracht om te laten zien dat hier tevens sprake was van een stuk zelfironie.

REDUCTIE VAN COMPLEXITEIT

Wat in de nawee van de discussie voor mij pijnlijk duidelijk werd, was dat academici er vaak een selectieve leeswijze op nahouden die weinig goeds voorspelt voor een rationeel-communicatief discours zoals bijvoorbeeld Jürgen Habermas voor ogen heeft. Een redactielid van *Recht der Werkelijkheid* dat weliswaar moeite had met mijn manier van argumenteren, maar die ook de heftigheid van de reacties niet in de haak vond, stelde zich betrokken op. Daarbij klapte hij uit de school over de wijze waarop hijzelf en waarschijnlijk ook anderen naar wetenschappelijke bijdragen kijken. *Het lezen begint niet vooraan maar met de literatuurlijst die achterin is opgenomen.* Op basis van de bekendheid van de aangehaalde auteurs en hun respectievelijke posities, weet men dan al wat men van het stuk gaat vinden. Dit klinkt misschien herkenbaar en triviaal, maar ik geloof dat deze bekentenis een belangrijke cynische waarheid bevat. Met de loop der jaren is het me opgevallen dat de ‘kritiek’ op kwaliteit van wetenschappelijke stukken bij *peer reviews* vaak meer zegt over wat de recensent in het stuk (her)kent van zichzelf dan over de inhoud van het stuk. Het gezegde ‘wat de boer niet kent, dat eet hij niet’ heeft een cynische intellectuele variant. Stukken die men simpelweg niet lust heten bij veel academische beoordeelaars slecht van kwaliteit te zijn, terwijl stukken die herhalen wat men zelf al vindt kwalitatief goed heten te zijn. Een gevolg van deze gemakzuchtige uitsluitende en insluitende houding zijn de zichzelf reproducerende citatenkartels die in wetenschappelijke tijdschriften kunnen worden aangetroffen.

Volgen Luhmann moeten sociale actoren, willen ze niet ten onder gaan in de ontelbare mogelijkheden waarvoor ze zich ‘in het leven’ gesteld zien, de complexiteit van deze mogelijkheden reduceren. Sociale systemen (en ook individuen ziet Luhmann in principe als sociale systemen)

‘konstituieren einen Unterschied von Innen und Außen im Sinne einer Differenz an Komplexität bzw. Ordnung. (...) Zur systemeigenen Ordnung gehört auch ein selektiver Umweltentwurf, eine ‘subjektive’ Weltsicht des Systems, die aus den Möglichkeiten der Welt nur wenige relevante Fakten, Ereignisse, Erwartungen herausgreift und für bedeutsam hält.’ (Luhmann 1997:41)

Misschien is een belangrijk deel van de academische praktijk wel te beschrijven als een cynische reductie van complexiteit met als gevolg een conglomeraat van autonome kennissystemen die zichzelf produceren en reproduceren en hinderlijke externe ‘ruis’ weten buiten te sluiten.⁵

In retrospectief denk ik dat het uitsluiten en onderuit halen van wetenschappelijke bijdragen vanwege een onwelgevallige of onbekende lijst van literatuur, een bijzonder schadelijke vorm van MOR-mentaliteit is die bijdraagt aan een academisch cultuur van

onderling cynisme. Volgens mij was dat ook de reden waarom ik achteraf behoorlijk kwaad en teleurgesteld was over de discussie over mijn stuk. Ik had het sterke gevoel dat het hier niet of nauwelijks ging om mijn argumentatie, die in bepaalde opzichten onbeholpen en over de top was, maar om het gegeven dat iemand met het minder bekende gedachtegoed van Sloterdijk kwam aanzetten. Dat kon blijkbaar niet en daar was geen redelijke discussie over mogelijk. 'Iedereen leest wel eens een boekje'. Tussen mij en de rechtssociologie is het nooit meer helemaal goed gekomen na die turbulente discussiemiddag eind januari 1998.

CYNISME SOCIOLOGISCH VERTAALD

Twee jaar later zaten André Hoekema en ik samen in Amsterdam te dubben over extra begeleiding bij mijn proefschrift. Hij was mijn nieuwe promotor nadat ik hopeloos in de clinch was geraakt met mijn eerdere begeleiders over een dissertatie waarin cynisme en Sloterdijk belangrijke aandacht zouden krijgen. Het navelstaren op de sociologische wetenschapsbeoefening zelf had plaats gemaakt voor het kijken naar cynische processen daarbuiten. Het was mijn bedoeling het concept van cynisme sociologisch te vertalen voor empirisch onderzoek naar legitimiteit. Als casus wilde ik mijn onderzoeksmateriaal gebruiken over de problemen rond de regulering van seizoenarbeid in de aspergeteelt. Beiden waren we van mening dat hier iemand bij moest worden gehaald die goed thuis was in de agrarische sector. Beiden waren we ook een beetje bang dat we iemand in huis zouden halen die in de loop van het proces wellicht problemen zou gaan veroorzaken. We wisten beiden dat mijn onderwerp enige filosofische openheid van geest vereiste en dat sociologen daar niet altijd in uitblinken. De oplossing bleek een drietal straten verderop van mijn woning in Nijmegen te wonen en heette Jaap Frouws. Het was een gouden oplossing. Jaap Frouws was niet alleen enthousiast maar bleek ook in staat mij in *no time* wegwijs te maken in de agrarisch-sociologische literatuur die voor mij relevant was en gaf politicologische kritiek waardoor mijn proefschrift – zonder ontsporingsrisico – op de rails kon worden gezet. Hij had bovendien een scherp oog voor de bestuurskundige meerwaarde van mijn onderzoek die ikzelf nooit zo gezien had. Het was dan ook een forse klap om na een half jaar te moeten horen dat hij zich vanwege persoonlijke omstandigheden als co-promotor moest terugtrekken. Hij zou een jaar uit de running zijn en was jammer genoeg net niet tijdig hersteld om bij mijn promotie in oktober 2001 de rol van co-promotor formeel te kunnen vervullen. Zijn inzicht dat mijn dissertatie ook een bestuurskundige meerwaarde bezat klopte en werd bevestigd door de bijzondere vermelding die het proefschrift (De Bakker 2001) kort daarna ontving in het kader van de G.A. van Poelje Jaarprijs. Een proefschrift waarvan de eerste *stepping stone* een kritiek was op *middle range* theorie en al te pragmatische wetenschapsbeoefening, kreeg juist veel waardering uit een wetenschappelijke hoek die wordt bevolkt door empirisch pragmatisten. Soms zijn de dingen niet alleen anders dan ze op het eerste gezicht lijken, maar nemen ze ook een vreemde wending.

MEST EN MACHT CYNISCH BEKEKEN

Is de *middle range* benadering in *Mest en Macht* een vorm van cynische of opportunistische sociologie te noemen? Laten we meteen duidelijk zijn. *Mest en Macht* gaat uit van *middle range theory*, maar het is zeker geen cynisch ge-MOR. De benadrukking dat de gehanteerde methode een beperkte levensduur bezit, is geen strategie om lastige maatschappelijke vragen te ontwijken. Integendeel, een maatschappelijke problematiek van nationale proporties wordt op deze manier messcherp ontleed, vooral met het oog op de belangenprocessen die hiervan de achtergrond vormden. Het mag dan volgens de auteur 'slechts' gaan om een middentheorie, maar dan betreft het een middentheorie in de hogere regionen en met behoorlijke historische diepgang. De studie geeft een onthullend beeld van het faillissement van het landbouwmodel dat de politieke relaties tussen de overheid en de agrarische sector decennialang domineerde. Daarbij wordt kritiek op het handelen van bepaalde partijen ook niet geschuwd; tegelijkertijd spreekt uit de studie een besef dat het altijd makkelijker is om achteraf te oordelen. Het gaat om inzicht in ingesleten handelingspatronen die politiek-maatschappelijk gewenste veranderingen blokkeren of bemoeilijken, niet om het aanwijzen van schuldigen. De paradox is dat de hele studie een overtuigingskracht uitstraalt, dat het moeilijk is te denken dat het met de belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek anders in elkaar zit dan hier staat beschreven. De brede empirische onderbouwing, het gedetailleerde notenapparaat, het staat allemaal als een huis – in één woord: *solide*, ofwel duurzaam.

De solide empirische fundering van *Mest en Macht* is mede mogelijk door de veelzijdige contacten die de onderzoeker onderhield. Hij vervulde zelfs een adviseursfunctie binnen een kring van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond die hem gelegenheid bood 'de organisatie van binnenuit te leren kennen.' (Frouws 1994: Voorwoord) De vraag komt op of de hierdoor mogelijke rijkheid van het empirisch onderzoek in *Mest en Macht* ook niet een prijs heeft moeten betalen in de zin van 'redelijke' conclusies die een pragmatisch ingesteld publiek van betrokkenen en geïnteresseerden tevreden moesten stellen. In feite is dit een herkenbaar dilemma bij elk beleidstoegepast onderzoek waarin enerzijds het vertrouwen moet worden verworven bij de belanghebbende doelgroepen ten behoeve van valide empirische informatie, en waarin anderzijds juist voldoende kritische afstand moet blijven bestaan ten aanzien van deze belangenpartijen. Als pragmatisch onderzoeker is het dan de kunst om te laveren tussen de klippen van 'dichtklappende respondenten' en 'louter lovend klappende respondenten'. In *Mest en Macht* gebeurt dat volgens mij op uitmuntende wijze. Het onderzoeksschip komt er ongeschonden doorheen en getuigt van een kapitein die niet alleen veilig in het midden wil varen. Het laatste komt mijns inziens met name tot uitdrukking in de toekomstperspectieven aan het einde van het boek waaruit een heldere en progressieve visie naar voren komt over de bewegingen en veranderingen die nodig zijn, wil de mestproblematiek structureel worden opgelost. Wij zijn dus positief gestemd over *Mest en Macht*. Maar toch, hoe solide en imponerend ook, is er binnen deze strak afgebakende theoretische benadering in combinatie met een overdonderende rijkdom aan empirisch feitenmateriaal ook nog ruimte voor bredere filosofische reflectie? Hebben we hier misschien toch niet te

maken met empirische onderzoeksijver op basis van een middentheoretische bescheidenheid die ‘andere gedachten’ al snel buitensluit? Eerlijk gezegd geeft *Mest en Macht* geen duidelijk antwoord op deze vraag. Het zou kunnen maar ook niet. Ikzelf weet dat dit niet het geval is, maar dat komt niet door mijn lezing van het boek.

Een boek en de daarin uiteengezette theoretische positie zeggen veel over de persoon van auteur, maar nog lang niet alles. Men zou boeken hier misleidend kunnen noemen. Na mijn kennismaking met Jaap Frouws naar aanleiding van mijn dissertatie werd me al snel duidelijk dat het hier een persoon betrof die empirische nuchterheid en kennis paarde aan een brede theoretische interesse en nieuwsgierigheid. Terwijl sommige rechtssociologen bij wijze van spreken hard weglieden toen ik aankwam met Peter Sloterdijk en enkele andere minder bekende auteurs, was Jaap vooral enthousiast over de sociologische inzichten die hieruit waren te halen. Na mijn promotie heb ik nog regelmatig met Jaap in de auto gezeten, *carpoolend* naar Wageningen of naar het Westland in het kader van een onderzoek naar illegale arbeid in de glastuinbouw. Hij had altijd een opvallende terughoudendheid ten aanzien van morele oordelen. Alsof hij een diep besef had van de zinloosheid van de ‘aanklaagrituelen’ die daarvan het gevolg kunnen zijn. Op onverwachte momenten kwam er evenwel een vlijmscherp politiek-ironisch statement uit zijn mond, die zijn maatschappelijke betrokkenheid glashelder duidelijk maakte. Zijn wetenschapsbeoefening die een sterk praktische inslag had was ook verre van zwevend. Geen *freishebende* maar een *betroffen Intelligenz* die met beide voeten op de grond staat en met een groot sociaal gevoel heeft voor het geploeter van mensen onder ongunstige maatschappelijke condities. *Mest en Macht* mag dan een ‘bescheiden’ theoretisch *middle range* perspectief hanteren, zoals de auteur zelf aangeeft, maar zeker als men de auteur enigszins kent weet men dat het hier gaat om *middle range* in optima forma.

REFERENTIES

- Bakker, E. de (2001), *De cynische verkleuring van legitimiteit en acceptatie. Een rechtssociologische studie naar de regulering van seizoenarbeid in de aspergeteelt van Zuidoost-Nederland* (Dissertation UvA Amsterdam), Amsterdam: Aksant.
- Beck, U., Giddens, A. en S. Lash (2000), *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.
- Frouws, J. (1994), *Mest en Macht. Een Politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970*, (dissertatie Wageningen), Wageningen [zonder uitgever].
- Gouldner, A.W. (1985), *De naderende crisis van de westerse sociologie*, Den Haag: Ruward.
- Kant, I. (1992), *Wat is Verlichting?*, Kampen: Kok Agora.
- Kunneman, H. (1986), *De waarheidstrechter*, Meppel: Boom.
- Luhmann, N. (1997), *Legitimation durch Verfahren*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1997 (oorspronkelijk 1969).
- Milles C.W. (1970), *The Sociological Imagination*, Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books (first published by Oxford University Press, New York, 1959).
- Sloterdijk, P. (1992), *Kritiek van de cynische rede*, Amsterdam: Arbeiderspers.
- Swaan, A. DE (1989), *Zorg en de staat*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Swanborn, P.G. (1987), *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, Meppel: Boom.

ENDNOTES

- 1 Dit wil niet zeggen dat Mills empirisch onderzoek volgens de bekende sociaal-wetenschappelijke methoden bij voorbaat verwierp. Wat voorkomen moet worden is het methodologisch denkverbod dat verbonden is met 'zuiver' empirisch-wetenschappelijk onderzoek. Dit denkverbod heeft een nadelig dogmatisch effect en smoort elke vorm van sociologische creativiteit. Zie Mills 1970:84-86.
- 2 De populariteit van Marx of een radicaal criticus zoals Ivan Illich, is vandaag de dag onvoorstelbaar.
- 3 Vergelijk bijvoorbeeld de veel gebruikte inleiding van Swanborn (1987).
- 4 In de verklarende woordenlijst van Oor's eerste Nederlandse Pop-encyclopedie (9e editie 1994) wordt MOR omschreven als 'risicoloze popmuziek voor een groot publiek'.
- 5 Volgens mij moet Luhmanns systeembenadering ook met veel ironie worden gelezen, als een sociologische 'brutaliteit' van grootse aard.